

GYNYBINIO PAVELDO SAVASTIS: NUO POREIKIŲ IKI GALIMYBIŲ. KAUNO MIESTO ATVEJIS

Dr. Ingrida Veliutė

ICOMOS Lietuvos nacionalinio komiteto biuro
pirmininkės pavaduotoja

Fortifikacija per daugelį amžių keitė savo formas ir lokaciją miesto urbanistinės raidos atžvilgiu, tačiau visais laikotarpiais atspindėjo kultūrinį, politinį, technologinį ir net socialinį progresą arba regresą. Karo architektūra kaip ir bet kuri kita paveldo rūšis tiek anksčiau, tiek dabar fiksuoja istorinių įvykių tėkmę ir reflektuoja visuomenės poreikių skalę.

Šiandieninės technologijų plėtros, žmonių mobilumo bei rinkos ekonomikos klestėjimo metu ypač sparčiai kintanti socialinė aplinka greitai keičia kultūrą ir bendruomenes. Todėl paveldo saugojimas priklauso jau ne tiek nuo paveldo objekto, kiek nuo kontekstų, kuriuose visuomenė jį mato. Būtent kontekstai ir vertės yra savotiškas išeities taškas, nurodantis paveldo objektų saugojimo priežastis ir reikšmę¹. Pastaraisiais

¹ Values and Heritage Conservation. Research Report / ed. E. Avrami, R. Mason, M. de la Torre. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2002, p. 8. Prieiga per internetą: https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/pdf/valuesrpt.pdf, žiūrėta 2017-01-05.

dešimtmečiais kintant paveldo saugojimo koncepcijai, t. y. nuo paveldo koncentruojantis į žmogų ir į jo santykį su paveldu, vertinimuose dominuoja socialinis aspektas, todėl verčių kategorijos ima persipinti, plečiasi jų samprata ir prasmė, paveldo vertės vis tampriau siejamos su kontekstu, kuriame paveldas egzistuoja. Reflektuodami ir prisitaikydami prof. Leonido Donskio mintis galėtume teigti, jog bet kuri paveldo rūšis kaip ir „kultūra yra integrali tiek, kiek ji pajėgia absorbuoti prieš ją buvusių kultūrų organišką (gyvas, autentišką) formas, kiek ji geba šio organiškumo nepaversti negyvais stereotipais“². Taigi, šiuo konkrečiu atveju kyla klausimas, kiek ir kaip intensyviai pajėgta absorbuoti ir integruoti karinį paveldą Kaune, kokie finansiniai mechanizmai turi tam įtakos ir kurie kontekstai virsta „negyvais stereotipais“.

DU KARINIO PAVELDO PAVYZDŽIAI

Kaunas, kaip strategiškai patogi ir gynybinius miesto poreikius atitinkanti vietovė, pasirinkta dar XIV a. Tuomet čia pastatyta gardinio tipo pirmoji Kauno pilis. Šiandieninės pilies mūrų autentas mena XV a. pradžią, tačiau beveik nieko nežinoma apie XV–XVI a. pilies kieme stovėjusius pastatus, tiltus ir kitus galimus gynybinius įtvirtinimus. Pilies

1 pav. Kauno pilies atkūrimo ir pritaikymo visuomenės poreikiams darbai, 2010 m. (D. Babilo nuotr.)

2 pav. Kauno pilis, 2016 m. (I. Veliutės nuotr.)

kampuose stūksojo sumūryti keturi bokštai, kuriuos savo graviūroje yra įamžinęs T. Makovskis. Šioje pilyje ne kartą lankėsi Vytautas ir Jogaila, tačiau tuomet pilis nebuvo naudojama gynybos reikmėms. Tikėtina,

kad XVI a. čia buvo kalėjimas³. Vienintelėje šiuo metu žinomoje 1570 m.⁴ pilies iliustracijoje rašoma, kad pilis yra paplaunama Neries, kieme nėra jokių pastatų, stovi tik pilies mūrai be stogų. Livonijos karo laikotarpiu piliavietės pietrytiniame kampe iš lauko riedulių ir plytų pradėta mūryti bastėja. Iliustracijos duomenys ir 1996 m. surasto tašyto rąsto dendrochronologiniai tyrimai liudija, kad bastėja pradėta statyti jau po 1570 m., tačiau panašu, jog ir šis gynybinis elementas nebuvo naudotas pagal pirminę paskirtį. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. pabaigos Neris nuplovė didesnę Kauno piliavietės dalį su joje stovėjusiais pilių bokštais. Po 1870 m. caro valdžia piliavietės vietoje leido miestiečiams statyti namus. Tarpukariu jie buvo išpirkti ir nugriauti, o pilis pamažu virto vieša visuomenine erdve.

XIX a. pabaigoje carinės Rusijos imperijos inžinieriai Kauną būsimai moderniai tvirtovei pasirinko dėl panašių priežasčių kaip ir XIV a. – dviejų upių santakos suformuoto ypatingo gamtinio reljefo ir svarbios strateginės pozicijos. Sudėtinga vidaus politika po trečiojo Lenkijos-Lietuvos padalijimo, valstybingumo praradimas, 1831 m. ir 1863 m. sukilimai stabdė fortifikacijos raidą Lietuvoje. Per visą XVIII ir XIX a. šiaurinė Lietuvos teritorijoje nestatyti ir nenaudoti valstybinės reikšmės gynybiniai įtvirtinimai, o paskutinis mūšis, kai gynyboje naudota tvirtovė, vyko 1704 m. Biržuose Šiaurės karo metu. Todėl fortinės tvirtovės statyba Kaune pareikalavo didelių pokyčių pirmiausia žmonių sąmonėje. Kauno tvirtovė statyta 1882–1915 m. Prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą mieste ir apylinkėse jau stovėjo pilnai baigti ir modernizuoti aštuoni pirmojo įtvirtinimų žiedo fortai ir vienas pabaigtas bei naujusias IX fortas, jau priklausantis antrajam įtvirtinimų žiedui. Akmenimis grįsti keliai sujungė tvirtovės centrą su gynybiniais objektais: centriniu įtvirtinimu, pirmuoju ir antruoju fortų žiedais, o rokadų trasos buvo išvestos pagal gynybinių žiedų linijų kryptis: jie tarpusavyje jungė gynybinius objektus. Tokiais pat principais išvestos ir geležinkelio linijos. Pačiame mieste pastatyta daugybė administracinių objektų, ligoninių, maldos namų ir kitų statinių. Ekspresyvus urbanizuoto ir agrarinio kraštovaizdžio pertvarkymas fortifikacijos poreikiams vienareikšmiškai palietė natūralią miesto raidą, tačiau derėtų įvertinti ir tai, jog būdamas tolimu carinės Rusijos imperijos provincijos miestu, be tvirtovei skirtų investicijų nežinia kada būtų įgavęs tokių vystymosi tempus.

³ Almonaitis, V., Almonaitienė, J. Kauno senamiestis, Kaunas: Keliautojo žinynas, 2012, p. 22–25.

⁴ Žalnierius, A. Kauno pilies XVI a. bastėja, Archeologinių tyrimų ataskaita, 2009, p. 195–219. Prieiga per internetą: <http://www.atl.lt/2009/195-219.pdf>.

² Donskis, L. Moderniosios kultūros filosofijos metmenys. Vilnius: MELI, 1993, p. 109–110.

1992 m. įvairioms Lietuvos Respublikos institucijoms buvo perduoti Rusijos Federacijos kariuomenei priklausę Kauno tvirtovės objektai⁵. Tai iš esmės galėtume laikyti riba, kai pradėjo kisti Kauno mieste esančio militaristinio paveldo funkcija ir samprata. Kauno pilies atveju su Nepriklausomybės atgavimu stiprėjo Atgimimo laikotarpiu prasidėjęs tautinio tapatumo jausmas ir sąsajos su senąja lietuviškąja istorine praeitimi. Kauno tvirtovės padėtis kur kas keblesnė – aktyvėjo smalsumo vedamų pirmųjų turistų veiklos naujai atsiveriančiuose XIX a. fortifikacijos objektuose ir tuo pačiu didėjo tvirtovės kaip brutalumo, svetimo, nepageidaujamo paveldo sampratos įsitvirtinimas ir net sąmoningas jos formavimas.

LOKALIOS TARPTAUTIŠKUMO ĮTAKOS

Šioje trumpoje apžvalgoje palyginimui pasirinkti keturi tarptautiniai Europos Sąjungos iš dalies finansuoti projektai: du iš jų skirti Kauno pilies tvarkybai⁶, kiti du – Kauno tvirtovės problemų sprendimui⁷.

Jeigu būtų pasirinktas formalus visuose projektuose išsikeltų tikslų bei pasiektų rezultatų lyginimas, visais trimis atvejais įvertinimai būtų pozityvūs, lėšos įsisavintos, projektų sumanymai įgyvendinti. Visgi abiem atvejais neišvengiamas sociokultūrinių verčių veiksnys, todėl bus trumpai paliestas pastarasis aspektas.

2006 m. Kauno miesto savivaldybė pateikė paraišką projektui „Kauno pilies atkūrimas ir pritaikymas visuomenės poreikiams“. Iki 2009 m. buvo rengiama galimybių studija⁸, derinami projektai, o vėliau inicijuotas ir įgyvendintas pilies atkūrimo darbų pratęsimo projektas⁹. Neaiškios „atkūrimo“, „atstatymo“, „restauravimo“ ir kitų sampratų pinklės,

kontrastingas naujasis pilies įvaizdis ir miestiečių susiskaldymas¹⁰ leido praktiškai pajusti Getty konservavimo instituto mokslininkų¹¹ B. M. Feilden ir J. Jokilehto¹² bei daugelio kitų tyrėjų išskirtų paveldo politinės, ekonominės, socialinės ir tapatumo verčių svarbą, autentiškumo reikšmę ir visuomenės poreikių pildymą. Jeigu tokių viduramžiškų pilių turėtume tiek, kiek Prancūzija ar Škotija, toks pritaikymas visuomenės poreikiams greičiausiai niekam neužkliūtų. Visgi žinant, jog tai vienintelė tokio pobūdžio pilis su bastėja Lietuvoje, toks ryškus šiuolaikinės architektūrinės interpretacijos inkliuzas lengvai leidžia nykti tiksliai istoriniam naratyvui. Užtenka paklausti, kaip vaizdingai mažiesiems lankytojams aiškinama, jog betoniniais laiptais prieš šimtus metų laipiojo kariai ir šaudė pro ažūrinės sienų angas, kad suabejotum, ar visuomenė tikrai turi pakankamą išprusimą, ar šitaip neskatinamas iškreiptas istorinio vaizdinio kūrimas.

Kauno tvirtovės atveju buvo parengti keletas minkštųjų projektų, kuriuose nebuvo numatyti tvarkybos darbai¹³, tačiau dalį vėliau prasidėjusių investicinių projektų pavieniauose tvirtovės objektuose galima būtų sieti ir su pirminiu Europos Sąjungos finansavimu.

Vienas pirmųjų didesnės apimties projektų buvo 2005–2007 m. įgyvendintas „Baltic Cultural and Tourism Route Fortresses“ projektas¹⁴. Kaip vieną sėkmingiausių šio projekto įgyvendinimo veiksmų reikėtų paminėti vietos savivaldos, objektų naudotojų ir mokslo bendradarbiavimą. Toks modelis leido Kaunui gana sėkmingai siekti užsibrėžtų rezultatų – nuo dokumentų kopijų įsigijimo Rusijos archyvuose iki visuomenės požiūrio formavimo. Kauno tvirtovės atveju didelio visuomeninio susidomėjimo ar juo labiau rūpesčio dėl objektų išsaugojimo nebuvo tikėtasi, tačiau pradėtas formuoti naujas požiūris į tvirtovę ne kaip į okupacinį, o kaip į miesto paveldą. Tam pasitelkti gerai žinomi

⁵ Surgailis, G. Rusijos kariuomenės išvedimas 1990–1993, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, Vilnius, 2005, p. 287–289; Veliutė, I. Kauno tvirtovės istorinis bei architektūrinis paveldas ir jo animavimo galimybės, VDU, Kaunas, daktaro disertacija, 2012, p. 72–73.

⁶ Europos Ekonominės Erdvės finansinio mechanizmo projektas „Kauno pilies atkūrimas ir pritaikymas visuomenės poreikiams“ ir Norvegijos finansinio mechanizmo projektas „Kauno pilies atkūrimas ir pritaikymas visuomenės poreikiams“.

⁷ The INTERREG IIIC „Baltic Cultural and Tourism Route Fortresses“, prieiga per internetą: <http://www.balticfortroute.eu>; The INTERREG IVC „Atelier European Fortresses – Powering Local Sustainable Development“, prieiga per internetą: <http://www.atfort.eu>.

⁸ Kauno pilies atstatymas. Galimybių studija. Vilnius, 2008.

⁹ Projektavo Kauno paminklų restauravimo ir projektavimo institutas ir UAB „P.A.R.Y.Ž.I.U.S“, projekto autorius K. Mikšys.

¹⁰ Kauno piliavietės ir gretimų teritorijų sutvarkymo idėjos supaprastinto atviro projekto sąlygomis // Viešoji įstaiga Kauno architektūros ir urbanistikos ekspertų taryba. Patvirtinta supaprastinto atviro projekto konkurso vertinimo komisijos posėdžio 2011-10-05 protokolu Nr. 1.

¹¹ Avrami, E. C., Randall, M. and De la Torre, M. Values and Heritage Conservation: Research Report, Los Angeles, CA, Getty Conservation Institute, 2000. Prieiga per internetą: http://hdl.handle.net/10020/gci_pubs/values_heritage_research_report.

¹² Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites, ed. B. M. Feilden and J. Jokilehto, 1993.

¹³ ES struktūrinė parama buvo skirta 2012–2015 m. įgyvendintam projektui „Kauno IX forto muziejaus turizmo paslaugų įvairovės plėtra“. Prieiga per internetą: <http://www.esparama.lt/projektas?id=35323&order=&page=&pgsz=10>. Tačiau tai vėlyvesnis finansavimo etapas ir ne Kauno m. savivaldybės administruojamas muziejus, todėl jis nebuvo aptartas.

¹⁴ The INTERREG IIIC „Baltic Cultural and Tourism Route Fortresses“. Prieiga per internetą: <http://www.balticfortroute.eu>.

menininkai, studentai, suorganizuota viena didžiausių Lietuvoje fortifikacijos specialistų konferencija, surengtos viešos paskaitos, filmų peržiūros ir t. t. Kaip viena nesėkmingiausių projekto veiklų galėtų būti įvardinta dokumentacijos centro steigimas ir ekspertų platformos palaikymas, kam nebuvo numatytas tolesnis finansavimas. Tai suponavo ir ne tokius sėkmingus tęstinio projekto „Atelier European Fortresses – Powering Local Sustainable Development“ rezultatus. Pastarajame etape atsisakius kooperacijos su mokslininkais ir naudotojais, projekto metu iš esmės pasinaudota ankstesniais rezultatais ir parengta dar vieno forto galimybių studija¹⁵, tačiau viešinimui ir paveldo įveiklinimui dėmesys skirtas gana mažas.

Tarptautinių projektų rezultatai išjudino tam tikrus tvirtovės tvarkybos procesus. Kauno tvirtovės I forte kurį laiką veikė iniciatyvi grupė, turėjusi interneto svetainę kaunotvirtove.lt, rengusi savanorišku pagrindu vykdytus tvarkybos darbus ir aktyviai dalyvavusi tvirtovės viešinimo veikloje, tačiau po 2009 m. nelaimingo atsitikimo, kai ekskursijos metu sužalota mergaitė,

visos veiklos buvo apribotos. Vėl iškilo socialinė opa – šiuolaikinis sprogmuo grąžino tvirtovei negatyvų įvaizdį daugeliui metų, o gana reprezentatyvūs fortų ženklai, žymintys iš esmės nesaugius objektus, neteko prasmės.

Kaip sėkmingesnį pavyzdį galima paminėti privataus VII forto pritaikymą įvairaus pobūdžio pramoginėms veikloms. Nors miestiečiai neretai piktnašiuoju, jog pramogos vyksta ten, kur buvo sušaudyti žydai, tačiau forto naudo-

tojų pasirinktas sprendimas bent iš dalies kompensuoja domėjimo-

3 pav. Sunaikintas projektinis stendas prie Kauno tvirtovės IV forto, 2012 m. (D. Babilo nuotr.)

¹⁵ Kauno tvirtovės 6-ojo forto pritaikymo visuomenės reikmėms įgyvendinimo planas, Kaunas, 2016. Prieiga per internetą: <http://www.atfort.eu/files/1427442989.pdf>.

si tvirtove poreikį. Plačiau neapartas, tačiau Kauno tvirtovės Šančių karinio miestelio kareivinėse įgyvendintas „ReMiDo“ projektas¹⁶ paskatino investicijas į kareivinių pritaikymą gyvenamiesiems būstams¹⁷. Tai turėjo įtakos tolesniems pokyčiams šiame kvartale – čia įgyvendinamos¹⁸ Žemųjų Šančių karinio miestelio pirmosios kompleksinės ir gana kokybiškos dalies kvartalo pertvarkos¹⁹.

Apibendrinimas. Kauno pilis yra patrauklus miesto istorinis objektas, ji išnaudojama įvairiems masiniams miesto renginiams, mugėms ir kitoms veikloms, todėl jos tvarkybai buvo numatyti keli tęstiniai tvarkybos etapai. Nepaisant archyvinų duomenų apie pilį trūkumo, projekto metu buvo įgyvendinti „atkūrimo“ darbai, sumenkinę objekto autentiškumą, sukėlę aktyvias visuomenės diskusijas ir nemaža dalimi galėtų būtų įvardinti kaip politinis sprendimas, todėl Europos Sąjungos lėšų panaudojimas šiuo atveju gana dviprasmiškas. Kita vertus, tikėtina, jog į istorinį kontekstą pernelyg nesigilinti visuomenės dalis pritartų ir tolesniems pilies atkūrimo bei pritaikymo visuomenės poreikiams projektams.

Iki 2013 m. Kauno tvirtovė kaip fortifikacijos kompleksas dėl savo masiškumo ir negatyvios istorinės atminties daugiausia buvo finansuota minkštųjų tarptautinių projektų lėšomis. Deja, „architektūriniai kom-

4 pav. Paveldo ir naujos architektūros komunikacija Žemųjų Šančių kariniame miestelyje, 2017 m. (I. Veliutės nuotr.)

¹⁶ Sustainable reintegration of post-soviet military residential areas as a challenge and opportunity for regional development (ReMiDo). INTERREG III B project. Post Soviet Military Areas in Lithuania. Report. 2008. Prieiga per internetą: <http://www.bsrinterreg.net/programm/project.php?id=10534>. Straipsnyje nepalistas ir Kauno tvirtovės regioninio parko steigimas, tai daugiaprasmė tema, todėl tam reikalinga atskira analizė.

¹⁷ Šiuo atveju daug kritikos specialistai išsako autentiškumo sunaikinimui (Steponaitytė, N., Zaleckis, K. 2014. Karo architektūra Lietuvos miestuose ir miesteliuose, KTU: Kaunas), tačiau netvarkomi objektai pasmerkti sunaikimui.

¹⁸ Aptariamas laikotarpis – 2017 m. vasario mėn.

¹⁹ UAB „Miesto renesansas“ įgyvendinamas projektas Žemųjų Šančių kariniame miestelyje. Prieiga per internetą: <http://www.juozapaviciaus13.lt/galerija>.

pleksai šiuo metu vertinami nepasitelkiant papildomos, kontekstą paryškinančios informacijos. Tai liudija apie individo psichologija apsiribojantį vertinimą, ignoruojant tai, jog tikroji komplekso vertė atsiskleidžia per suvokimą, kurį stimuliuoja prieštaringų, sunkiai diferencijuojamų reikšminių faktų įvairovė, jie nepaklūsta loginėms formuluotėms²⁰.

Tvirtovės objektai (tiek gynybiniai, tiek kitokios paskirties) priklauso įvairiems naudotojams, todėl būtini ne tik investiciniai, bet ir socialiniai bei kultūriniai projektai, padedantys miestiečiams įsisaugoti šį kompleksą kaip savo paveldą. Tai, jog pasibaigus „Baltic Cultural and Tourism Route Fortresses“ projektui nebuvo išlaikytas aktyvaus bendradarbiavimo modelis tarp savivaldybės, naudotojų ir mokslininkų, vienareikšmiškai pristabdė sėkmingą teigiamo įvaizdžio kūrimo procesą.

Tikslinga Europos Sąjungos fondų parama neabejotinai daro teigiamą įtaką fortifikacijos paveldo tvarkybai ir populiarinimui. Visgi šios lėšos turi būti įsisavinamos ne chaotiškai, o preciziškai išsikeliant prioritetus, numatant juos ilgalaikėje perspektyvoje bendruosiuose miesto ir valstybės strateginiuose planuose ir numatant realiai įgyvendinamus tikslus. Remiantis tarptautine patirtimi ir iš dalies Kauno VII forto pavyzdžiu, akivaizdu, jog prasmingiau imtis konkrečių objektų įveiklinimo nei konceptualių, tačiau pagal esamas galimybes sunkiai įgyvendinamų idėjų kūrimo. Teoriniame lygmenyje norėtųsi kur kas intensyvesnio tvirtovės kompleksiško saugumo demonstravimo, tačiau praktikoje Kauno tvirtovės kompleksas yra per didelis, kad miestas pajėgtų jį įsisavinti. Šiuo atveju tik komunikacija tarp skirtingų interesantų grupių leistų pasiekti norimą efektą ir iš tiesų suteikti kariniam paveldui pozityvią naują funkciją. Kol kas nugalai asmeniniai interesai, o išsamūs visuomeninės opinijos kaitos tyrimai dar laukia ateityje.

„Supratimas, kad architektūra militaris gali būti traktuojama kaip bendraeuropinis paveldas, liudijantis Europos tautų civilizacinius pasiekimus, leidžia atsiriboti nuo radikalių depresinių pasisakymų apie fortifikacijų paveldą. (...) Fortifikacijos žymi tautinio savitumo išsaugojimą, o dar didesnę vertę turės ateinančioms kartoms, kurioms XVIII, XIX ir XX a. pradžia bus tiek pat nutolę, kiek mums dabar švedų tvano ar kryžiuočių laikai, iš kurių likusios viduramžiškos pilys laikomos didele europinio paveldo vertybe“²¹.

²⁰ Petrušonis, V. Kultūrinio konteksto reikšmė vertinant architektūrinį kompleksą. Urbanistika ir architektūra. T. XXXIV. Nr. 5. Vilnius: VGTU, 2010, p. 253.

²¹ Molski, P. Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespolow fortyfikacji nowszej w Polsce. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2007, p. 20.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

1. **Almonaitis, V., Almonaitienė, J.** Kauno senamiestis. Kaunas: Keliautojo žinynas, 2012, p. 22–25.
2. **Donskis, L.** Moderniosios kultūros filosofijos metmenys. Vilnius: MELI, 1993, p. 109–110.
3. Values and Heritage Conservation. Research Report. Sudarytojai E. Avrami, R. Mason, M. de la Torre. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2002, p. 8. Prieiga per internetą: www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/pdf/valuesrpt.pdf, žiūrėta 2017-01-05.
4. **Žalnierius, A.** Kauno pilies XVI a. bastėja. Archeologinių tyrimų ataskaita. Prieiga per internetą: <http://www.atl.lt/2009/195-219.pdf>, žiūrėta 2017-01-05, 2009, p. 195–219.
5. **Surgailis, G.** Rusijos kariuomenės išvedimas 1990–1993, monografija. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2005.
6. **Veliutė, I.** Kauno tvirtovės istorinis bei architektūrinis paveldas ir jo animavimo galimybės, daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2012, p. 72–73.
7. Kauno pilies atkūrimas ir pritaikymas visuomenės poreikiams. Europos Ekonominės Erdvės finansinio mechanizmo projektas.
8. Kauno pilies atkūrimas ir pritaikymas visuomenės poreikiams. Norvegijos finansinio mechanizmo projektas.
9. The INTERREG IVC „Atelier European Fortresses – Powering Local Sustainable Development“. Prieiga per internetą: <http://www.atfort.eu>.
10. Kauno pilies atstatymas. Galimybių studija. Vilnius, 2008.
11. **Avrami, E. C., Randall, M., De la Torre, M.** Values and Heritage Conservation: Research Report. Los Angeles: Getty Conservation Institute, 2000. Prieiga per internetą: http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/pdf/valuesrpt.pdf, žiūrėta 2017-04-10.
12. Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites. Sudarytojai B. M. Feilden and J. Jokilehto, 1993.

13. **Steponaitytė, N., Zaleckis, K.** Karo architektūra Lietuvos miestuose ir miesteliuose, Kaunas: KTU, 2014.
14. The INTERREG IIIC „Baltic Cultural and Tourism Route Fortresses“. Prieiga per internetą: <http://www.balticfortroute.eu>, žiūrėta 2017-01-05.
15. Kauno tvirtovės 6-ojo forto pritaikymo visuomenės reikmėms įgyvendinimo planas. Kaunas, 2016. Prieiga per internetą: <http://www.atfort.eu/files/1427442989.pdf>, žiūrėta 2017-04-10.
16. Sustainable reintegration of post-soviet military residential areas as a challenge and opportunity for regional development (ReMiDo). INTERREG III B project. Post Soviet Military Areas in Lithuania. Report. 2008. Prieiga per internetą: <http://www.bsrinterreg.net/programm/project.php?id=10534>.
17. **Petrušonis, V.** Kultūrinio konteksto reikšmė vertinant architektūrinį kompleksą. Urbanistika ir architektūra, t. XXXIV. Nr. 5., 2010, p. 253.
18. **Molski, P.** Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2007, p. 20.